

Юрій Гаврилюк

СЕЛА І МІСТА ПІДЛЯШШЯ XV-XVII ст.

Найчисленнішою суспільною групою у східній частині Підляшшя були, звісно, селяни. Перш ніж перейти до обговорення колонізаційних процесів та формування меж між сільським населенням українського, польського та білоруського етносу, треба дати характеристику їх окремим групам, починаючи від путних боярів, які займали краще становище. Це була група, посередня між селянством та поміщиками-землевласниками, і дуже часто її представникам вдавалося перейти до стану шляхти. Земельні наділи путних боярів не були великими, оскільки під час волочних вимірів вони становили дві волоки, або й менше. Маючи невеликі прибутки, бояри інколи відмовлялися від військової служби, полишаючи цей обов'язок багатшим землевласникам в обмін на роботу при їх дворах. Так, наприклад, зубожілих боярів з Монщоної мельницький староста зобов'язав чиншом і панщиною, фактично зрівнявши їх зі звичайними селянами¹.

Путні бояри були більш залежні від державної влади, аніж поміщики. Вони могли бути переданими разом із землею, нарівні з селянами та міщанами, великим землевласникам². Наприклад, Зигмунт I, наділяючи маєтками в Більському повіті вдову свого брата, короля Олександра, Олену, зазначав: „Ми надали... замок наш Більськ, із тими нашими містами — із

Суражом із Бранськом, із усіма нашими боярами та путніми слугами і людьми і підданими Більського повіту, із землями орними і бортними, і боярами, і лісами...”³.

Путні бояри як окрема суспільна група починають зникати на Підляшші десь в середині XVI ст., поповнюючи лави шляхти або селянства — залежно від розмірів їхніх маєтків, а також можливих заслуг і привілеїв.

Поряд із путніми боярами серед селянської верстви окреме місце займають так звані „отчичі”, які володіли успадкованими землями і навіть мали право, з дозволу старости, продажу їх шляхті. Проте вони, великою мірою обтяжені різноманітними повинностями, і були неспроможні утримувати свої господарства й найчастіше продавали маєтки шляхті. Наприклад, „дорогичинські люди” Ян, Гринь та Грицько продали свій маєток Сипнівки поміщику Росинському, оскільки не могли більше виконувати „службу на коні, якби довелось їх послати в разі потреби дорогичинському старості”, натомість Андрієва Бородиня позбулася своїх маєтків в Годишеві та Перкові не тільки через зубожіння і занепад господарства, а й через пограбування її земель сусідами-поміщиками⁴.

Крім „отчичів” до заможних представників селянської верстви належали також ті, хто перебував на „особливій” службі в

Церква св. Варвари в Дорогичині. Знищена в 1940 р.
Архів "Над Бугом і Нарвою".

маєтках господаря — стрільці й осочники, які охороняли пущі від небажаних відвідувачів та наглядали за лісовим господарством. За свою службу вони отримували землю й звільнялися „від усіх оплат та повинностей” на декілька років або й назавжди. Вони перебували, як і бобрівники та ковалі, на військовій службі⁵.

Вирізнялася група селян-ремісників, передусім ковалі, мельники, теслярі й стельмахи (колодії). Привертає увагу факт піднесення двох родів стельмахів — Климовичів та Гринковичів, які отримали від Зигмунта I привілеї, що дозволяли перейти зі служби ремісницької — стельмахування — на службу земську, отже, підвищено їх до стану шляхтичів⁶.

Перед введенням волокової системи селянство Підляшшя провадило своє господарство на так званих жребових землях, площа яких не була точно встановлена. Такий шматок міг бути від трьох до сімнадцяти волок, натомість службова міра була

більш наближена до розмірів волоки.

Також неоднакові були розміри шарварку, яким були обтяжені селяни. Крім данин натуральних — зерном, медом, хутором куниць та грішми, вони також виконували тяглову повинність (у полі та в панських лісах), стерегли замки і таке інше⁷.

Сільське руське (українське) населення після воєнних лихоліть і збитків у XIII-XIV ст. утримувалося тільки навколо більших укріплених городів — Дорогичина, Більська, Бранська і Суража. На захід і північ простягалися пустки. Умови для відновлення колонізації утворилися на зламі XIV й XV ст., коли закінчилися збройні конфлікти.

Князь Януш у 1391 р., отримавши на деякий час Дорогичинську землю, розпочав селити там дрібну шляхту з Мазовша. Поширюючись на схід, вона, однак, зіткнулася з давніми поселеннями руських селян, тому вже в XV ст. східний кордон мазовецького поселення між Бугом та Нарвою

*м. Більськ. Поч. ХХ ст. З поштової картки.
Архів Ю. Гаверилука.*

було усталено на лінії, яку визначили дрібношляхетські села — Фалькі-Філіпи, Варпехи, Невіно Старе, Малиново, Лубін, Петриково, Верцень, Якубовське, Петрово-Кривоколи, Малевіце, Верцень-Великий, Красевіче, Коженівка, Сади, Вежхуца. Невелика кількість мазовецької шляхти оселилася поблизу Суража. Мазовецькі селяни селилися тільки в селах над Бугом та нижнім Нурцем до Вежхуци⁸.

Остаточне зміцнення влади великих литовських князів і виникнення величезних господарських великокнязівських латифундій створило умови для довготривалої колонізації земель українцями, які пересувалися на північ від Бугу, Берестя й Кам'яця. В XV ст. територію, яка колонізувалася українським етносом, становило пасмо, що простягалось на північ, між мазовецькими селами, які виникали на заході, та ще пустою пущею на сході до берегів р. Орлянки. Крім осель українських селян з'являються також оселі пуг-

них боярів поблизу Більська, Дорогичина, Мельника, Бранська, Суража і Нарви. Поміж боярських сіл були також села, населені литовцями (Тонкелі, Полетили, Окстулі, Гвозна-Анцути), які швидко асимілювалися навколишніми сусідами. Зміцнювалися й українські поселення навколо Бранська, де серед новоосілого мазовецького населення утримався їх острівець по річку Мень. Тут в Годишеві було зведено сільську церкву, яка була найдалі на захід. Далеко на захід просувалася волость Високе (Високе Мазовецьке) з селами Осипи, Пожеги, Брики, які, зрештою, найраніше зазнали впливу колонізації. У Високому знаходилася міська церква.

Українське населення в селах, що поставали між Бугом і Нарвою в Дорогичинському, Мельницькому й Більському повітах, походило зі старих сіл з-над Бугу⁹.

На півдні й сході від кордону Більського повіту спостерігався постійний вплив українського населення з околиць Берестя

й Кам'янця. В XV ст. воно поступово пересувалося на північ і зайняло значні площі Біловезької Пущі (яка в ті часи називалася Кам'янецькою), аж до берегів річки Наровки і верхньої Нарви з північної сторони і кордонів Більського та Мельницького повітів із західної. Це було місцеве українське населення, а також вихідці з Волині. Крім українців тут зустрічаємо також сліди литовців, яких було переселено в XV ст. в село Литвиновичі. Знаходимо їх також у Мілейчицях. Ці литовські поселення були невеликими, тому згодом повністю асимілювалися. Берестейський клин між Більським та Мельницьким повітами було заселено протягом XV ст. Поселення, яке сягало аж до Ботьків, мало змішаний бояро-селянський характер. Вирізняються тут Токарі, заселені боярами Токаревськими, група сіл, які належали Туровичам, а також Калейчиці. Королівськими селами були: Мілейчиці, Собятин, Половці, Сухорі, Ставища і маєток Верховичі. Час виникнення сіл точно невідомий. У 1516 р. тут, згідно з німецьким правом, розмістилося містечко Мілейчиці¹⁰.

Варта уваги, за Й. Ярошевичем, і група із семи сіл (Половці, Сухорі, Ставища, Піщатка, Гола, Суходіл й Вілька Половецька), мешканці яких нічим особливим не відрізнялися, проте навколишні селяни звали їх „половцями”. Автор занотував прислів'я, яке їх стосується: „Половців сім сіл, а один тільки віл”. Ярошевич припускає, що, можливо, мешканці цих сіл за походженням були степовими половцями¹¹.

На зламі XV і XVI ст. українське поселення перейшло Нарву (центральну частину). Ще напередодні 1482 року Іван Ходкевич отримав тут земельні наділи — пущу, що звалася Блудовим, і яка сягала від сіл, підлягаючих замкам в Більську і в Суражу, до верхів'я Супраслі. За його відсутності

в пущі землі самовільно заселили селяни з-під Більська і Суража, започаткувавши декілька українських сіл на північному березі Нарви — Жуки, Іванки, Сольники, Козлики й ін.¹²

Також розпочалася колонізація на східному кордоні Більської землі, де за р. Орлянкою простягалася ще незаселена територія. З 1512 р. цією осадницькою акцією керував Богуш Боговитинович. Він отримав Кошелі, Вервечки і Топчикали, які заселив, створюючи по обох берегах р. Орлянки маєтність Орля з 13 селами. Східний кордон цих володінь простягався вздовж кордону Біловезької Пущі. Нових поселенців Богуш Боговитинович переселяв зі своїх підляських і волинських маєтків¹³.

Приблизно в 1520 р. Зигмунт I доручив Більському старості закласти місто Кліщелі, яке б знаходилося на дорозі з Більська до Берестя на кордоні Берестейської й Більської земель. Це було початком колонізації південного відтинку кордону з Біловезькою Пущею.

У глибині розташованої на півночі Більської пущі траплялися скоріше однодвірні оселі. У XV ст. на північному сході постав населений пункт Нарва — етапний пункт на королівській дорозі з Корони до Литви через Бересть і Гродно. На зламі XV-XVI ст. тут було утворено двір-садибу Тростяниця; у 1514 р. Зігмунт Старий наказав розташувати місто на Нарві, але це стало можливим лише через декілька років. Головним обов'язком нарвських міщан був догляд за мостами через р. Нарву¹⁴.

Частина маєтностей, які раніше належали мазовшанам, у вигляді посагів або купчої перейшла до рук русько-литовських можновладців, що дало змогу зміцнити руський (український) вплив. У своїх родових володіннях вони мали справу з

українським населенням, яке переселяли на нові землі. Прикладом можуть бути заселені українцями маєтки Острожани, Долубово, Рудка, Городиськ, Чорна Церковна. Поставали нові й розвивалися старі острівці українських поселень серед мазовецьких сіл. Про них згадується у документах для католицьких парафій в Лубині (1498), Побікрах (1514), Петкові (1522) та Топчеві (1523). Ці села, віддалені від компактних поселень українців, дуже швидко підлягали колонізації.

Рідше поставали польські острівці серед території, заселеної українцями. Поляків приваблювали, передусім, міста й торговельні центри. Про їх наявність у тих місцевостях свідчать, передусім, католицькі костели, що закладалися у той час — в Сім'ятичах (перша пол. XVI ст.), Ботьках (1513) або Нарві (1528)¹⁵.

Великі зміни сталися в процесі заселення підляських королівських земель через запровадження поміри на волоки, ініціатором якої була королева Бона. У 1533 році вона викупила в канцлера Ольбрахта Гаштовта закладені маєтності короля разом із Більськом, Суражом, Бранськом, Нарвою й Кліщелями, діставши їх від Зигмунда I в довічне володіння¹⁶.

Реорганізація, яку було проведено в цих володіннях, була скерована передусім на концентрацію і скупчення розпорочених сіл у великі села-осередки, які б мали чітко окреслені кордони. Землі кожного села були поділені на три поля (запроваджено обов'язкову наявність трьох ланів), розміряні на волоки й морги¹⁷.

Розміряні села простягалися вздовж доріг-вулиць, причому житлові будинки й садки були відокремлені від господарчих вулицею. Неподалік від села знаходився фольварк в'їта, де містився уряд села.

Саме тут відбувалася передача чиншу й натуральної данини, тут в'їт розсуджував селян, а засуджуючи — брав собі кожний третій гріш з кожної провини. При фольварку обов'язково знаходилася й корчма, в якій торгували медом та пивом. Зрештою, пиво заможні селяни варили самі¹⁸.

Як правило, селяни в підляських королівських володіннях після замірів землі діставали одну волоку на родину, хоча могли утворюватися господарства пів- чи двоволокові — залежно від кількості вільної землі на даній території. Села, розташовані на волоках, не були занадто великими — наприклад, Корнин мав 30 волок, Витово — 20, Ілянка — 30 і Дубичі — 60 волок. Як доповнення були також безкоштовні або платні пасовиська, якими наділялися села й міста. Наприклад, Мілейчиці дістали пасовиська безкоштовні й платні¹⁹.

Чинш, який залежав від якості земель, становив від 8 до 21 гроша. Інші обтяження скоріше були незалежними від якості землі — селяни сплачували по 8 грошів за постій і право рибалити. Платили також натуральну данину — яйця, півнів (каплунів), одну-дві бочки вівса, віз сіна. В деяких селах селяни зобов'язані були відробляти два дні панщини на тиждень, а в селах, які знаходилися поблизу фольварків, також „толоки” та „гвалти”. В багатьох випадках усі повинності перерахувалися в грошовій формі (напр., 1 день панщини — 30 грошів). В цілому річний чинш з добрих волок сягав навіть 100 грошів, а з гірших — 60-70 грошів.

Крім селян, які мали волокові господарства, були по селах „городники”, що мали невеликі загороди, за які сплачували по 6 грошів річних²⁰.

Волокові виміри значно сприяли зростанню доходів з королівських володінь,

наприклад, оплату за аренду Берестейського староства було піднято вдвоє²¹. Робилося це все передусім за рахунок селян, яким підвищували повинності.

Це було причиною постійних непорозумінь та суперечностей з володарями-арендаторами, які прагнули якомога більших зисків. Селяни, однак, були в змозі боронити свої інтереси, і не тільки за допомогою бунтів. Зі своїми скаргами вони доходили аж до короля, бо добре знали свої права й обов'язки, а також межі влади староости. Боролися за свої права й колективно. Так, у 1552 р. зі скаргою до короля прибули делегати шести сіл „самі від себе й від усіх підданих Більської волості”²².

Волочні виміри Більської волості розпочалися ще перед 1540 р. Внаслідок цього було ліквідовано багато малих поселень і створено натомість великі, компактні села. До Більська приписано 6 великих сіл-передмість (Ягуштово, Стрики, Шастали, Видово, Парцево й Шпички), які були сконцентровані за рахунок розпоршених осель-хуторів. Подібне зроблено й у Кліщелях, які дістали 5 сіл-передмість (Добра Вода, Бабичі-Кузава, Трубянка, Нурець-Черемха, Косна-Дашевичі). Реорганізовано також інші села у Кліщелівській волості²³.

У рамках волокового вимірювання розпочалася колонізація Більської пуці, де сконцентровано було осочників і бортників по селах Кривятичі, Кошевичі, Раковичі й Чижевичі (Чижі). Густіше заселено й землі над Локницею і вздовж дороги з Більська через Мілейчиці до Берестя. Нове поселення широким фронтом охопило пуцу від кордонів Кам'янецької волості до ріки Нарви й за нею аж до кордонів Більської волості із Заблудівськими володіннями й Ялівською волостю (колонізованою білорусами). У той же час

було засноване село Кленики (150 волок), а по обидва береги Нарви — Яново, Качали, Телушки, Белки, Тростяниця, а в новому селі Давидово поселено стрільців, які стерегли кордону з Заблудівською маєтністю. На околицях сучасної Гайнівки надвірний короля Остафій Халецький заснував (до 1570 р.) Витулдово (Витово), Сток (Істок), Коритиська, Корнин (Старий), Мохнате, Море, Березово (Старе), Збуч, Курашево, Камінь та млин Вежанка. Останніми постали села Ягодник, Локниця (Осувка), Шостаково, засновані в 1566-1569 рр. лісничим Григорієм Воловичем. На решті території Більської пуці, яка простяглася пасом вздовж кордону Біловезької Пуці, були засновані села осочників, бортників, стрільців — Дувичі Осочні та Койли. Новозакладені села були виділені в окрему частину королівських володінь — Більське лісництво; до нього було додане й село Давидово. Садиба лісного містилася у фольварку Ляди, від чого пішла пізніше назва залишків Більської пуці — Лядська пуца. Селяни в тих нових селах були за походженням зі старих більських та дорогичинських сіл.

До 1569 р. поселення сягнуло лінії, визначеної землями сіл Витово, Істок, Ягодник, Дувичі-Осочні, Шостаково, Койли, Курашево, Камінь, Маківка, міста Нарва, Ванево, Іванки й Белки, зміцнюючи кількісно й територіально українське поселення аж до р. Нарви та кордонів Волпянської (Ялівської) пуці²⁴.

За тією межею засновано (на зламі XVI й XVII ст.) села Борок, Хитра, Нове Березово, Новий Корнин, Вежанка, Дорогатинка й кілька малих фольварків. Отже, на початку XVII ст. населення на Більських землях досягло кордону Біловезької Пуці.

На Берестейській стороні (обговорюємо тут лише ті території, що сьогодні нале-

жать Польщі) у XVII ст. було колонізовано частину Біловезької Пущі, яка належала роду Коптів (Кам'янецький повіт). Тут постали села Опака, Версток, Курашево, Волкостанець, які відокремлено в мале арендне володіння. Поряд із ними були засновані Полична й Омелянець, села осочників, які стерегли західні кордони Біловезької Пущі. Далі (до 1631 р.) було засноване село Орішково, де поселено осочників, які мали стерегти пущу від безправних „входів” (вирубубання) населення, що колонізувало ці території з більської сторони²⁵.

Водночас у володіннях короля утворювалися також фольварки, часто за рахунок переселення селян на гірші землі. Наприклад, у 60-х роках XVI ст. було засновано фольварки у Собятині та Половцях, зліквідовано, натомість, розташовані на гірших землях фольварки в Мілейчицях та Ломазах; землі ж було віддано селянам²⁶.

Населення королівських володінь — Більської та Кліщелівської волостей, Більського лісництва, аж до ріки Буг і далі на південь було переважно українське. Опис Підляського воєводства у 1576 р. подає передусім імена сільських мельників — з-під Більська, із села Войшки, Павли, Канюки, Соці, Храболи, Плютичі, Чижі, Пилипки. Усі вони мають імена типового „церковного” характеру звучання, наприклад, Хведько, Анхим, Савко, Васько, Омелян, Івашко²⁷.

До цього списку, крім мельників, інколи потрапляли й звичайні мешканці волості, імена яких свідчать про український характер заселення цих сіл. Наприклад, в Плютичах мешкали Малош Климович, Левон, Іван, Савка, Восколій, Іван Хримович, Улян Іванович, Яцко Рутич²⁸.

Подібна ситуація була й у новозасно-

ваних селах Більського лісництва. Наприклад, у Локниці мешкали: Гринь Антонович, Веремій Пачкович, Хведько Лушич, Лук'ян і Сенько Жуковичі, Степан Кузьмич, Пилип, Іван, а в Коритиськах — Хведько Боброк, Хром Соколович, Оліхвей Хромоліч, Саць Морозович²⁹.

Території на схід від орієнтаційної лінії Дорогичин-Ботьки-Більськ-Страбля до сьогодні заселені українцями. На захід від тієї лінії мешкають переважно поляки або сполонізовані українці. У XVI-XVII ст. українців було тут досить багато. І.Т. Барановський, спираючись на імена селян, які містилися в описі Бранського староства (1558), провів орієнтаційне порівняння кількості українського населення (русинів) й польського у деяких селах. З цього порівняння випливає, що в більшості королівських сіл в околицях Бранська (Годишево, Йоськи, Свириди, Хоево, Холички, Крупки, Маліші (100%), Волиця, Сідлець, Боновське) українське населення значно переважало, а в декількох інших — становило близько половини мешканців³⁰.

Набагато менше вивчені процеси заселення й пов'язані з ними проблеми етнічного характеру на лівому березі Бугу, тобто в південній частині Дорогичинської і Мельницької земель, а також на південному заході Берестейської землі. З опрацьованих А. Вавжиньчик монографій окремих маєтностей випливає, що вони були заселені у XV, на поч. XVI ст. українськими селянами, частково — боярами, безсумнівно із домішком польського населення, особливо в містах та більших поселеннях³¹.

Протягом XV-XVII ст. ця територія була вкрита досить густо мережею парафіяльних церков. Перший костел на цій території постав у Межиріччі (XVI ст.), в одній із найзахідніших місцевостей Берес-

тейського повіту. Польське населення тут селилося переважно в адміністративних центрах володінь, торговельних осередках та містечках: Межиріччя, Володава (костел у XVI ст.), Опілля (костел у XVII ст.).

Зважаючи на місцезнаходження церков у південній частині Дорогичинської та Мельницької землі, можна зробити висновок, що українське населення в той час досягло орієнтаційної лінії, визначеної по місцевостях — Серочин над Бугом (церква згадується вперше в 1533 р.), Лазів (1523), Городиськ (1696), Соколів (1501), Рогів (1546), Голубля (1525), Морди (1523), Прухенки (1580), Межиріччя (XIII ст.), Руська Воля (XVIII ст.), Шістка (1551), Вогинь (1521) й Колаховичі (1531).

На південь від Бугу й між Бугом та Нарвою українське населення мало контакти лише із польським селянством або дрібною шляхтою. Натомість на північ від Нарви розпоршені поселення українців, які в XV-XVI ст. досягли Заблудова, Ванева, Хороши, Тикоціна, Книщина й Гоньондза, стикалися не тільки з поляками, а й з білорусами, що походили з околиць Гродна. Проте українське населення на цій території було нечисленне, тому асимілювалося поляками чи білорусами, залежно від місцевих стосунків³².

Дещо пізніше, у першій половині XVII ст., налагодилися контакти українського населення з білоруським, з околиць Волковиська, яке на півдні від Нарви заселило села Наревка, Левково, Лука, Семянувка, Міклашево. На північному березі річки білоруси з-під Волковиська зайняли дрібні поселення, наприклад, Рibaки, Кругле, Цісувка³³.

Переселенські процеси, що відбувалися на території Підляського воєводства у XV-XVII ст., призвели до поділу цієї території на три етнічні сфери поселень. Західна

частина була заселена мазовецькими вихідцями, південно-східну частину заселили українці. Білоруси зайняли невеликі за обсягом території на північ від р. Супраслі. Польський історик А. Яблоновський, описуючи етнічні стосунки на Підляшші у XVI ст., відзначав: „Дуже помилявся б той, хто б думав, що в Підляшші, у Підляському воєводстві мешкають русини тільки однієї національної групи, тобто малорусини (українці. — Ю.Г.). Тимчасом це стосується лише Дорогичинської землі, бо щодо Більської — то там населення малоросів, перейшовши р. Нарву, зайняло прилягаючі землі правого її притоку — Супраслі, на всій же північній частині тієї землі є тільки білоруси, також мазури (мешканці Мазовша) та залишки литовців. І це цілком природно, оскільки в тій стороні сильнішою була колонізаторська, поселенницька діяльність, що розгорталася поза прикордонною р. Бжозувкою, від Гродненської пущі, до якої прилягало білоруське населення.

Прояв відокремленості етнічного характеру руського народу в північній частині Більської землі простежується у всьому — навіть у назвах та іменах. Візьмемо, для прикладу, хоча б місто Книшин 1577 р., є там трохи руського населення серед міщан, а назви серед них такі: Хвещькова, Цімоховіч, Хведоровіч, Овдзей, Дзетко, Боцьвінка, Дзеніс³⁴.

Мова (малоруська) на Підляшші притримується середини між мовою пінських поліщуків та берестян, але не має волинського акценту, який є в останніх³⁵”.

Східна частина сьогоднішнього Білостоцького воєводства, де мешкає білоруське населення, у XVI-XVIII ст. належала до Троцького воєводства (Гродненського повіту) і, частково, до Новоградського (Волковиського повіту).

Різниця між білорусами й українцями

спостерігається також і в народній матеріальній культурі, хоча порівняльне вивчення ще як слід не розгорнуте³⁶. У короткому дослідженні народної культури на території Білостоцького воєводства П. Якубовска, старший хранитель Окружного Музею в Білостоці, звернула увагу на різницю між білоруськими писанками з Дуброви Білостоцької і Ліпска та українськими з околиць Сім'ятич: „У північній частині воєводства оздоблення писанок спирається на традиційні мотиви сонця, а в південній — переважають трикутники, „крила вітряків”, спіралі. Відмінності зауважуємо й у кольорах та методі накладання орнаменту...”³⁷.

Межа між польським та українським населенням сформувалася вже у першій половині XV ст., і з погляду мовної відмінності та релігійної відокремленості була досить виразна. В той період українське населення було відокремлене від білоруського ще смугою лісів. Тому етнічна і мовна межа між українським та білоруським населенням сформувалася лише в XVI-XVII ст., місцями вона невиразна.

За даними мовознавчих досліджень, які провадилися у наш час М. Саєвичем в околицях Наревки й Біловежі, кордон між білоруськими та українськими говірками на цій території дуже чіткий. Пролягає він між селами Капітанщина, Охрими, Бернадський Міст, Скупово і Тереміски, де мають місце білоруські говірки, та селами Криниця, Кривець, Васьки, Борисівка, Новосади, Липини, Орішково, де зустрічаються українські говірки. Ці села найчастіше відокремлюють ліси, які простягаються на кілька кілометрів, сприяючи ізоляції українських та білоруських говірок³⁸.

Викликані різним етнічним походженням відмінності між українсько- й біло-

руськомовним населенням є, хоч без наявності остаточно сформованої національної свідомості, виразними й наголошеними. Українськомовне населення стосовно білоруськомовного вживає окреслення „ліцьвіни”, „цєпрукі” (від слова цєпер — тепер), „літуовські язык”, а стосовно себе — „короловці”, „короловщина”, „по королювську говорити”³⁹. В свою чергу білоруськомовне населення окреслює територію, де мешкають українці — „Подляше”, а їх самих — „подляшами”⁴⁰.

Отже, на мовні відмінності накладається додатково ще й пам'ять про політично-адміністративний поділ у XVI-XVIII ст., коли українські села, які були переважно королівською власністю, належали до Підляського воєводства, що було від 1569 р. частиною Польської Корони, а білоруські села, що належали магнатам і шляхті, залишилися в межах Великого Литовського Князівства („Литви”).

На північ від Нарви в XVI ст. українське населення селилося разом з білоруським. До українського мовного простору можна віднести лише невеликий район на північному березі ріки, що належав ще Підляському воєводству (сучасні парафії Риболи, Пухли, Тростянка). На території колишнього Гродненського повіту Троцького воєводства вже переважає білоруське населення. Однак ще в другій половині XIX ст. українські елементи, особливо в діалектах околиць Заблудова, були дуже виразні. Відомий дослідник білоруського фольклору М. Федеровський підкреслював: „Є гідним уваги факт, що в тому ж Білостоцькому повіті, крім перехідної білорусько-польської говірки... є ще одна перехідна говірка, яку Шафарик (він перший зауважив її) називає білоруською і дає їй назву „заблудівська”, проте, судячи з її фонетичних особливостей, вона є ско-

ріш говіркою малоруської (української. — Ю.Г.) мови, за допомогою якої та остання переходить і поєднується із західним наріччям білоруської мови”⁴¹.

Звичайно, сусідське співіснування окремих народів викликало різного роду напруження, які посилювала відокремленість релігійних визнань. Напевне, такі напруження не були досить гострими, особливо якщо етнічні відмінності не доповнювалися відмінностями соціальними. Дрібна мазовецька шляхта, яка жила по сусідству з українським селянством, не мала підданих, а утримувалася власною працею. Перші описи взаємин між двома народами надходять лише з першої половини ХІХ ст., коли стих відгомін великих селянських повстань. Тогочасний мемуарист, більський міщанин, який походив зі сполонізованої шляхти, писав: „Дивна це річ, що для лаяння кожний поляк вживає русинську мову, вважаючи, що це звучить більш дохідливо. Під час лайок чи суперечок русин називає поляка: „А ти, сліпий мазуре, що житнички їш!”, тобто — польові миши. Поляк же знову: „А ти, схизматику, злодію!”⁴²

Подібний опис ми знаходимо у Л. Чарковського, який у 80-х роках ХІХ ст. мешкав у Сім'ятичах і провадив лікарську практику на території тогочасного Більського повіту: „Русин... на запитання „хто він” — відповідає: „господар” або „волостянин”, як молиться: „по-руську”, а як розмовляє — „по-простому”. Поляки вважають русинів мстивими, завзятими й скритними”⁴³.

Загалом усі маєтки (великокнязівські, а після 1569 року — королівські) у Підляському воєводстві (в межах після реорганізації адміністративного розподілу у 1566 р.), були поділені на 16 великих маєткових комплексів. Більшість із них носила назву

староств, яких було 11 — Дорогичинське, Мельницьке, Більське, Бранське, Суразьке, Тикоцинське, Книшинське, Гоньондське, Райгородське й Августовське. Додавалися сюди й з лісництва — Більське (із центром у фольварку Ляди), Тикоцинське і Гоньондське, а також 2 володіння — Наровське й Кліщелівське. Крім 15 міст вони нараховували 253 села, де господарювало близько 78 тис. осіб.

Магнатські, середньо- й дрібношляхетські оселі й садиби охоплювали 12 міст і містечок, а також 1021 село. Кількість селянського населення в тих маєтностях наближалася до 46 тис. осіб. Після приєднання 9 тис. підданих у костельних маєтках нараховувалося близько 133 тис. осіб селянського населення, в значній кількості — українського. Взагалі кількість населення у Підляському воєводстві другої половини ХVІ ст. нараховує близько 243 тис. (в тому числі — 65 тис. шляхти, переважно дрібномаєтної) і 43 тис. міщан⁴⁴.

Перші статистичні дані за переписом населення, які водночас повідомляли й про релігійну приналежність, походять лише з 1800 р., коли Підляшшя належало частково Пруссії (територія на північ від Бугу). За цими даними, на території між Бугом та Нарвою мешкало приблизно 38 тис. уніатів і близько 2 тис. православних (головним чином у Більську й Дорогичині), що дає підставу нараховувати близько 40 тис. українців. Найбільша кількість їх була в тодішньому Більському повіті, де самі уніати становили близько 92% населення, а в Дорогичинському повіті — лише 15%⁴⁵. З огляду на процес полонізації українського населення, поєднаний із заміною східної обрядовості на латинську, особливо в селах і містах, що виходили за межі компактного поселення українців, ми можемо вважати, що в ХVІ-ХVІІ ст. відсо-

ток українців серед загальної кількості мешканців на цій території був значно вищим, особливо в Дорогичинському повіті.

Накінець додамо, що на зламі XVI-XVII ст. Підляшшя, яке мало близько 24 мешканці на км², було найгустіше заселеною українцями територією. Галичина мала на той час лише 10 осіб на км², Брацлавщина — 9, Волинь і Холмщина — по 7, Поділля — 5, Київщина — заледве 2⁴⁶. Якщо навіть припустити, що в східній частині Підляського воєводства щільність населення була меншою, ніж у західній — мазовецькій, то й тоді ця територія залишиться найщільніше заселеним українським етнічним регіоном.

Головні міста на території Підляшшя постали з поселень біля руських „градів”. Їх початки сягають XI-XII ст. Так виникли Дорогичин, Більськ, Мельник, Сураж, Нарва й Бранськ⁴⁷.

Населення міст і околиць було руським. Винятком деякою мірою могли бути Берестя і Дорогичин — важливі торговельні осередки на шляху з Русі до Польщі та Західної Європи. Дослідниця середньовічного Дорогичина Кристина Мусянович припускає, що напередодні XIV ст., крім переважаючого руського населення, тут жили й мазовшани. Інколи перебували купці з Русі й Польщі, Західної Європи, Візантії, і навіть з Близького Сходу⁴⁸.

Від села поселення ці відрізнялися хіба що більшою просторовою щільністю й концентрованою поселенням, а також професійною структурою мешканців. Тут скупчувалися типові для міст торговельні інституції: ринок, шинок, ремісницькі майстерні та об'єкти релігійного культу — церкви й монастирі.

Населення лишалося залежним від влади князівських урядовців й несло такі,

як і селяни, повинності, беручи участь у толоках, охороняючи замки, постачаючи підводи гінцям та урядовцям, сплачуючи данину на утримування королівського двору. А ще вони мали ремонтувати мости, дороги і греблі.

Ситуація ця змінилася вже наприкінці XIV ст., міста Великого князівства Литовського почали отримувати німецьке міське право. У XV ст. міське право також дістали більші міста Дорогичинської землі. У 1429 р. великий князь Вітовт утворив війтівство в Дорогичині, а в 1430 р. — в Більську⁴⁹.

Факт появи війтів у Більську й Дорогичині ще не можна вважати за надання міських прав. Завданням війтів було, передусім, постачати нових поселенців. Привілеї на війтівство у Більську (1430) застерігали, що війт повинен селити у цьому місті лише католиків — поляків та німців, не завдаючи однак шкоди русинам, які там мешкали⁵⁰.

На території Підляшшя знаходилося близько 30 міст та значних торговельних і ремісницьких осередків, які відігравали роль адміністративних центрів володін⁵¹. Адміністративну й судову владу дістали війти, які з кінця XV ст. ділили її з магістратом, що складався з бурмістра та радників.

За німецьким правом мешканці міста звільнялися від багатьох повинностей. Міста мали прибутки для власних потреб. Додатковими пільгами реорганізованого або тільки-но заснованого міста були роки вільності — звільнення від податків на кілька років, залежно від ситуації в момент заснування⁵².

Розвиток ремесел і постійне зростання кількості представників окремих фахів призвели до виникнення цехової організації праці, незнані раніше. Наприклад, у

Більську місцевий магістрат видав статут для 6 цехів — скотобійницького (1516), ковальського (1530), шевського (1549), чинбарницького (1565), пивоварницького (разом із солодовницьким) — 1571, а також шапкарів (із кравцями) — 1580⁵³. Кожний з цехів давав свічки для церков (по одній) і для костьолів. Найбільший з цехів — кушнірський — постачав свічки до Богоявленського собору⁵⁴.

На думку А. Яблоновського, населення міст Підляського воєводства (як королівських, так і приватних) у 1580 р. складало 40,5 тис. осіб⁵⁵. Подібні розрахунки (42 тис.) отримав і сучасний дослідник С. Александрович⁵⁶.

За цими підрахунками, найбільшим за кількістю мешканців був Більськ (від 2 до 4 тис. осіб)⁵⁷, за ним — Дорогичин (2 тис.). Понад тисячу мешканців мали Сураж, Бранськ, Мельник, Кліщелі, Лосиці, Сім'ятичі, Соколів, Венгрів, Ботьки, Орля.

У підляських містах переважала дерев'яна забудівля. Наприклад, Більськ тогочасні описи характеризують як „дерев'яне місто, найкраще серед підляських міст”, або „містечко..., де знаходиться багато дерев'яних споруд”⁵⁸.

В усіх перелічених містах мешкало руське (українське) населення. І.Т. Барановський вважає, що „запровадження німецького права у підляських містах, зміцнення в них католицизму, намагання Бони розвинути культуру, торговельні відносини з Польщею та Прусією... все це поволі змінило тип старих міст (Дорогичина, Більська, Суража й Бранська) і надавало їм більш західноєвропейського характеру. З тієї пори підляські міста відрізнялися від польських головним чином національним складом. Якщо в польських містах міщанство німецького походження становило значну частину,

особливо більш заможну, то серед міщан Підляшшя майже не знайдено прізвищ германського типу, населення міст складалося переважно з корінних русинів та прибулих „ляхів”⁵⁹.

Найбільший відсоток українського населення був у містах східної частини Підляшшя, куди не досягала мазовецька сільська колонізація. „У найбільшому з підляських міст, у старожитному Більську, руський елемент залишив свій переможний вплив в епоху, яка нас цікавить; давайте переглянемо, наприклад, — пропонує І. Т. Барановський, — список Більських нотаблів від 1534 р. й знайдемо там Яська Онишковича, Івана Сегеневича, Куца Денисовича, Васька Копила, Якими Ожахаровича, Петра Ліхневича, Міцька Соболевича, Васька Масловича, Івана Петровича, Яцка Моноцевича, Івана Серпа, Сака Жеребковича, Івана Соколецького, Федька Грималовича, Яцка Стебка, Васька Милошевича, Пашка Концевича, Миколая Пухальського, Стефана Нетеслего, Дениса Гривачича, Гриня Богдановича. Як бачимо, майже всі вони мають руські імена й прізвища”⁶⁰.

Роль русинів (українців) у суспільному житті міста не зменшується й у наступному столітті. Наприклад, у документах 1633-1699 рр. трапляються згадки про багатьох українців, виконуючих обов'язки бурмістрів та радників⁶¹.

Вивчаючи в першій половині XIX ст. архіви ратуші, Й. Ярошевич помітив, що найстаріша міська книга з тих, що збереглися, до середини 1591 р. була написана лише руською мовою, а протягом наступних 14 років з'явилася певна кількість польських документів, натомість від середини 1609 р. всі документи писалися вже польською мовою. По-польськи також були написані ландвїтївські акти (1639-1714)⁶².

Королівський привілей від 1649 р., який встановлював у Більську три щорічних чотиритижневих ярмарки, призначав їх дати (в день Св. Трійці, Різдва Діви Марії й Богоявлення) за старим Юліанським календарем („руським”)⁶³. Зрештою свята, які визначали початок окремих ярмарків, збігалися з парафіяльними святами в окремих більських церквах.

Майже повністю українським було населення в Кліщелах, Мельнику, Нарві, Орлі, Ботьках, як і в південно-західних містечках Берестейського повіту, наприклад, у Піщатці (Піщаци).

Кліщелі — список мельників від 1576 р., який містив близько 30 прізвищ, не подає жодного імені польського типу⁶⁴. Перераховуючи кліщелівських послів до короля з 1568 р., А. Яблоновський підкреслює, що це „сама русь”⁶⁵. Також небагато імен і прізвищ, які б вказували на польське чи литовське походження міщан у Кліщелах, містить найповніший з документів — реєстр від 1560 р. Поіменно тут були названі лише три члени міського магістрату — бурмістр Саць Чижевич, писар Корнило й засідателі Гжесь, тобто, ймовірно, поляк⁶⁶.

Мельник — у списку (1600 р.) власників міських волок з понад 100 прізвищ лише кілька польських⁶⁷.

Нарва — інвентарний перепис від 1560 р. подає серед майже 130 власників міських волок близько 20 імен, які могли бути іменами поляків або литовців⁶⁸.

Орля — як зауважує Є. Вишневський, „в Орлі міщан польського походження не було, або було дуже мало, якщо не збудовано було жодного костела, а лише 2 церкви”⁶⁹.

Ботьки — за даними, якими користувався А. Яблоновський, майже всі мешканці мали руські імена й прізвища⁷⁰.

Піщатка — за інвентарним списком 1566 р. з понад 300 власників міських земель називаються лише кілька євреїв та 2-3 імені, які могли б належати полякам⁷¹.

У другому за розміром місті Підляшшя — Дорогичині — кількість поляків була вже значною, проте важко окреслити пропорції. Мішаний національний склад цього міста можна спостерегти, наприклад, за складом суду засідателів. У 1546 р.: „Николя Підай, Якобі, Йоаніс, Альберті Шульборські, Ондрух Данілович, Стецко Кобуля, Оначко Ковалевич”; у 1565 р. — „Францісці Дрєвновські, Леонарді Жак, Йоаніс Ростек, Андреа Вардач, Йоанне Кухта, Сенконе Буслєвка”; у 1566 р. — „Леонардо Жак, Андреа Сухай, Іван Кухта, Сенко Буслєвка, Домініко Бльох, Бартоломео Боратиньські, Габрієле Ярошовіч”⁷². Дорогичинські книги велися латиною, більшість імен, як видно на прикладі Івана Кухти, латинізованою, а отже, важко точно окреслити національність усіх членів, як і визначити пропорційність.

У Дорогичині, крім ремісничьких цехів, ще був купецький цех, аналогічного якому не зустрічаємо в жодному іншому підляському місті. Його статут був остаточно затверджений і підписаний королем лише в 1643 р., однак, зазначається в документі, він існував раніше. До цієї спілки належала більшість купців з обох частин міста — цеховий старшина одного року обирався з ляхської сторони, а ключник — з руської, наступного року — навпаки. Віск, що був своєрідним штрафом, який сплачували члени братства, що в чомусь завинили, належало віддавати у рівних частинах до церков і костелу⁷³.

Мішаний національний склад мали також Бранськ і Сураж. Список власників волок у 1558 р. вказує, що в обох містах русини становили щонайменше половину

міського населення, значно переважаючи в багатьох навколишніх селах, особливо під Бранськом⁷⁴.

У підляських містах, де був значний відсоток новоосілих польських поселенців, можна спостерегти своєрідний поділ на „руське місто” й „ляцьке місто”. Але пов’язувалося це не з національним складом мешканців окремих „міст”, а з належністю до німецького міського права, що надавалося у XV ст. „Руське місто” було залишком давньої передпоселенської структури, а „ляцьке” — первісним осередком, що мав міське право, на противагу позбавленому початково цього права руському населенню.

Більш докладно був реконструйований процес формування міського організму Більська. Його найстаріша частина постала в безпосередньому сусідстві з давнім городищем, яке в XIV ст. вже не використовувалося. До пожежі Більського замку в липні 1564 р. було утворено два допоміжних поселення оборонного характеру, згодом названі Підзамковою осадою та Клопотами. Між цими поселеннями та замком знаходився величезний майдан, який виконував роль торговельної площі й комунікативного вузла. Від нього розходилися тракти в напрямку Берестя, Нура, Дорогичина, Суража й Гродна.

В міру того як Більськ перетворювався з комплексу оборонного характеру на сучасне місто, розширювалася забудова осель та господарське впорядкування території площі. Її західна частина перетворилася на вулицю Велику, яка до 1563 р. виконувала функцію міського базару. На решті території постали церкви Богоявленська й св. Миколи (з монастирем). Перенесену з території замку Пречистенську церкву було розташовано на південній околиці Підзамкової осади.

Сформований таким чином міський центр, який постав внаслідок існування замку великокнязівських намісників та економічного розвитку торговельно-ремісницьких поселень, був окреслений у XVI ст. саме назвою „Руського міста” (також „Старого міста” або „Замкової” дільниці)⁷⁵.

У XV ст. з розвитком чинбарництва (більський осередок у XVI-XVIII ст. був найбільшим на Підляшші), на північному заході від Старого міста, на правому березі ріки постало поселення Дубичі, яке мало власний торговельний майдан біля церкви Воскресіння. Це поселення було пов’язане з „замковою” частиною міста⁷⁶.

Друга частина міста — „Ляцька” — почала формуватися після 1430 р., коли призначений князем Вітовтом війт розпочав акцію поселення народу „римського віровизнання”. Тоді постала на північному заході від „Замкового міста” дільниця, названа „Посьвійонцінська”, з костелом, богадільнею Св. Мартина та цвинтарем. Костел і лікарня згоріли під час пожежі у 1591 р. В кінці XV ст. між двома дільницями було збудовано парафіяльний костел Різдва Діви Марії й Св. Миколая (документ про заснування видано в 1492 р.).

До моменту надання Більську магдебурзького права (1945 р.), у ньому існували, фактично, два міста, які керувалися різними правами й підлягали двом різним великокнязівським повіреним. Однак і пізніше не вся територія міста була підпорядкована владі війта й міської ради. Частина „Руського міста”, що прилягала до замку, була вилучена з-під його влади, утворюючи юридику (виділену одиницю) Підзамче, яка підлягала й далі владі старости (у 1563 р. тут було 36 будинків). Біля парафіяльного костела існувала вилучена з-під влади війта юридика Посьвійонтне⁷⁷.

На розпланування міста певним чином вплинула реорганізація (т.зв. поміра на волоки), запроваджена у 1560-1563 рр., яка впорядковувала його структуру. Тоді було проведене перенесення церкви Воскресіння з Дубичів на вул. Берестейську. На північній околиці міста постала нова дільниця, названа „На Коленці”, де мешкало руське населення. Королева Бона заснувала тут церкву Св. Трійці⁷⁸.

З плином часу відбувалося також перемішування польського й руського (українського) населення. Наприклад, на території Посвйонтного й Подкляштожа (біля заснованого у 1632 р. монастиря кармелітів) юридик, які належали католицькому духовенству, вже в першій половині XVIII ст. мешкали уніати, тобто русини⁷⁹.

Поділ Дорогичина на „сторону руську” й „сторону ляцьку” (zareєстровано в 1576 р.)⁸⁰ збігався з топографічним. „Ляцька сторона”, а отже, та частина міста, яка мала німецьке право до 1498 р., знаходилася на правому (північному) березі Бугу, а „руська сторона” — на лівому.

Подібна ситуація існувала в Суражу, який розділяла річка Нарва. „Ляцька сторона” містилася в найстарішій частині міста, на лівому (західному) березі ріки, а „руська сторона” була правобережною⁸¹. Міський базар постав на місці давнього передмістя, яке знаходилося на заході від руського городища, розташованого на лівому березі р. Нарви⁸². На південній околиці ринку був збудований дерев’яний костел, звідти ж виходила вулиця Ляцька. З протилежного, північно-східного боку ринку виходила вулиця Руська, яка тяглася до мосту, що з’єднував обидві частини міста. На „руській стороні”, біля мосту, знаходилася церква Св. Петра. Реєстр від 1562 р. згадує „попа спаського”, який володів землею по вулиці Руській, біля ринку.

Вулиця Спаська перетинала Руську, але ми не знаходимо у згаданому вище джерелі згадки про місцезнаходження Спаської церкви (Преображення Господня)⁸³.

У Бранську в XVI ст. етнічне розмаїття мешканців проявлялося в назвах двох паралельних вулиць — Руської та Ляцької (від 1594 р.—Костельної). Обидві вулиці виходили з околиць ринку й пролягали до святинь обох визнаних груп: Руська (тепер, Сенкевича) — до церкви св. Симона Стовпника, а Ляцька — до костела Успення Пресвятої Богородиці. Біля церкви знаходився так званий Козиний ринок, який первісно міг бути торговельною площею. На протилежній від церкви стороні королева Бона заснувала в 1550 р. невеличкий костел св. Духа при богадільні⁸⁴.

У Мельнику розташування міста на підставі Хелмінського права відбулося за часів мазовецького князя Болеслава IV у 1440 р. і пов’язувалося з виникненням нового поселення, згаданого в реєстрі під 1560 р. як „місто на Кривчицях”. Знаходилося воно вздовж Бугу вище від старого руського поселення. Але таке розташування виявилось невдалим і у 1501 р. великий князь Олександр надав Магдебурзьке право усьому міському комплексі⁸⁵.

Українське населення мешкало також у Високому (Мазовецькому), яке містилося вже поза кордонами давньої Берестейської землі. Тут знаходився „Руський ринок”, на якому стояла церква⁸⁶.

Поділ на „руське місто” й „ляцьке” бачимо в Соколові, який був приватною власністю. Місто виросло з давнього руського поселення. Розмістилося тут на підставі привілею Великого князя Вітольда у 1424 р. Міщани були звільнені від усіх повинностей за рахунок великого князя, усі спірні справи відтоді мали розв’язуватися вйтом та міськими радниками, згід-

но Средзького права, що на Підляшші було винятком. Руське населення залишалося під давнім Руським правом⁸⁷.

Двочленність Соколова добре відображена в інвентарному списку від 1621 р. (містом тоді володіли Радзівіли). Ми бачимо тут два ринки — один діяв ще до заснування міста, інший — заснований разом з містом. Населення „Руського міста” було, ясна річ, українське, натомість в другій частині — мішане, згадувані тут також євреї. В обох частинах було 343 будинки (приблизно 3 тис. мешканців)⁸⁸.

Вартий уваги факт, що обидва ринки мали ідентичну кількість заселених поселінь — по 37 біля кожного. Сучасний дослідник історії Соколова відзначає: „Ринок (руський) справляє враження регулярної забудови, яка збігається з кількістю поселінь, з локаційним (розташованим після заснування міста) ринком. Я вважаю, що це було заплановано згідно привілею, виданого князем Вітольдом. Незважаючи на те, що польське населення було в привілейованому становищі, йшлося про утримання рівноваги між існуючим вже тут руським та малочисельним литовським населенням”⁸⁹.

Подібна ситуація була також у Венгрові, розміщеному безпосередньо на кордоні з Мазовецьким воєводством. Один з краєзнавців писав у XIX ст.: „Виразними були два відділи міста: польський та руський, які тепер існують лише в назвах”⁹⁰.

Також і в Сімятичах можемо спостерігати первісний розподіл на частини „руську” й „ляцьку”. Сімятичі, як центральний осередок земських володінь, дістали Магдебурзьке право лише в 1542 р., але їх внутрішня структура почала формуватися століттям раніше. Найстаріша частина Сімятицького поселення була пов’язана з нагір’ям, на якому міститься церква. Можливо, в першій половині XV

ст. вона входила у склад розташованого на цьому місці первісного комплексу двірського типу, поряд із яким розвивалося поселення міського типу.

Близько середини XV ст. на березі річки Мухавець почало формуватися польське поселення, для якого тодішній його власник Михайло Кмита Судимонтович заснував у 1456 р. католицький костел⁹¹. На початковому етапі існування Сімятичів можна було спостерігати явище виникнення двох міських організмів (які становили одне місто) з різним етнічним, юридичним та релігійним складом суспільства. У Сімятичах, так само, як і в Більську, Суражі, Дорогичині або Тикоціні можна було знайти дві ділянки: „ляцьку” й „руську”, пов’язані із функціонуючими храмами⁹².

Не бракувало серед українських міщан і багатих купців та підприємців. Найбагатшою на Підляшші була купецька родина з Більська Сегенів (Сегеневичів). Один із Сегенів, Пафнутій, був у 1500-1510 рр. ігуменом монастиря в Супраслі, заснованого Олександром Ходкевичем, сином київського воєводи Івана⁹³. Крім торгівлі Сегені утримували митниці, займалися деревообробною промисловістю, їм належали великі земельні маєтки. Федько Сегень позичив 450 кіп грошів міщанам, які хотіли викупити Більське в’їтвство у Яна Радзівіла (1534 р.). Приймавши від купця Федора Вітаблянина володіння Шумки й Гавриловичі у Більському повіті, Федько Сегень сплатив борги на суму 600 кіп грошів, що красномовно свідчить про його заможність. Родина Сегенів пізніше дістала шляхетське звання⁹⁴.

Зростання заможності руських міщан-українців у досліджуваний період, особливо в Більську й Дорогичині, спричинилося до поживлення релігійного й куль-

турного життя цієї групи населення Підляшшя, яка виступала в ролі національної

еліти замість руських магнатів і шляхти, які все більше полонізувалися.

¹ *Baranowski I.T.* Podlasie w przededniu unii lubelskiej // *Przegląd Historyczny*. — T. VII (1908). — S. 303.

² *Baranowski I.T.* Ibid. — S. 304-305.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 6.

⁴ *Baranowski I.T.* Podlasie... — S. 306.

⁵ *Baranowski I.T.* Podlasie... — S. 307; *Wroczyńska E.* Eksploatacja lasów na Podlasiu w XVI w. // *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w.* — Warszawa, 1981. — S. 148.

⁶ *Baranowski I.T.* Podlasie... — S. 307-308.

⁷ Ibid.

⁸ *Wiśniewski J.* Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny: geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne // *Acta Baltico-Slavica*. — T. XI (1977). — S. 16-17, 25.

⁹ Ibid. — S. 18.

¹⁰ Ibid. — S. 19.

¹¹ *Jaroszewicz J.* Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. — cz. I. Wilno, 1844. — S. 31, 206.

¹² *Wiśniewski J.* Osadnictwo... — S. 21.

¹³ Ibid. — S. 23.

¹⁴ Ibid. — S. 24; *Русская Историческая Библиотека*. — Т. XXX, кол. 510-511.

¹⁵ *Wiśniewski J.* Osadnictwo... — S. 24.

¹⁶ Державний архів у Кракові: Зібрання Русецьких, пергаментові дипломи, № 207.

¹⁷ Литовська волока (30 моргів) налічувала приблизно 21,4-21,7 га (*Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI-XVII вв. // *Материалы по истории земледелия в СССР*. — Т. I. — М., 1952. — С. 340-341).

¹⁸ *Wiśniewski J.* Osadnictwo... — S. 33; *Baranowski I.T.* Podlasie... — S. 312-313.

¹⁹ *Похилевич Д.Л.* Землеустройство... — С. 380.

²⁰ *Baranowski I.T.* Podlasie... — S. 315.

²¹ *Ochmański J.* Dawna Litwa: *Studia historyczne*. — Olsztyn, 1986. — S. 177-178.

²² *Baranowski I.T.* Podlasie... — S. 316.

²³ *Wiśniewski J.* Osadnictwo... — S. 34.

²⁴ Ibid. — S. 35.

²⁵ Ibid. — S. 36.

²⁶ *Похилевич Д.Л.* Землеустройство... — С. 345.

²⁷ *Lustracje województwa Podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. Jerzy Topolski i Jerzy Wiśniewski. — Wrocław, 1959. — S. 31, 59-62.

²⁸ *Lustracje województwa Podlaskiego...* — S. 66.

²⁹ Ibid. — S. 67, 134, 135.

³⁰ *Baranowski I.T.* Podlasie... — S. 318; Див. також: Акты, издаваемые Виленской археологической комиссией для Разбора Древних Актов (АВАК). — Т. XIV. — С. 37-45.

³¹ *Wawrzyńczyk A.* Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku. — Wrocław, 1951. — S. 39-113.

³² *Wiśniewski J.* Osadnictwo... — S. 46.

³³ Ibid. — S. 48-49.

³⁴ Маємо тут приклади типового для білоруської мови т. зв. цекання, дзякання й м'якої вимови приголосних перед -е-. Цілком інакше звучать імена й прізвища більських міщан, записані у середині XVII ст. — Герман Тимошевіч, Степанковіч, Іван Перай, Іван Сергійчик, Герман Утевіч, Максим Погорільській, Никодим Федоровіч // *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. — Т. II. — Вильна, 1867. — С. 242, 250, 251. Прізвища записані були латинською графікою — отже, відтворені фонетично.

³⁵ *Jablonowski A.* Podlasie (województwo). — Cz. III. — Warszawa, 1910. — S. 232.

³⁶ З політичних причин східнослов'янське населення на північ від Бугу вважалося білорусами.

³⁷ *Jakubowska H.* Narodnaje mastactwa Białostoczczyzny // *Беларускі каляндар на 1983 год*. — Беласток, 1982. — С. 141.

³⁸ *Sajewicz M.* Ze studiów nad gwarami białoruskimi Białostoczczyzny na południe od Narwi // *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich (Rozprawy Sławistyczne UMCS)*. — Т. I. — Lublin, 1986. — S. 240.

³⁹ *Kuraszkiewicz W.* Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem a Narwią // *Kuraszkiewicz W.* Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej. — Warszawa, 1985. — S. 23. Ці назви вживаються не тільки на безпосередньому прикордонному просторі. Як стверджує автор нарису про історію Орлі, віддаленої від згаданої території місцевості, білорусів, які мешкають вздовж ріки Нарви і навколо Біловезької Пущі орляни називають „литвинами”, а ті їх — „мужиками”, „каральюуцями” (*Ляцьвінскі М.* Орля // *Беларускі каляндар* на 1976 год. — Беласток, 1976. — С. 96).

⁴⁰ *Sajewicz M.* Ze studiów... — С. 243. Аўрора, Як сыр не закуска, так львів — не чалавек // *Ніва*. — Білосток, 1988. — № 21. — С. 2.

⁴¹ *Federowski M.* Lud białoruski na Rusi Litewskiej: Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877-1891. — Т. I. — Kraków, 1897. — S. 12. Зараз діалекти околиць Заблудова зараховуються до білоруського мовного ареалу. — *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. — Т. 1. Warszawa, 1980. — Карта 1.

⁴² *Sikorski R.* „Łyki” i „kołtuny”. Pamiętnik mieszczanina podlaskiego (1790-1816), wyd. Kazimierz Bartoszewicz. — Kraków, 1918. — S. 33. За місцевою легендою мазури народжувалися сліпими і лише через деякий час могли бачити.

⁴³ *Czarkowski L.* Powiat bielski w gub. grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy // *Nad Buhom i Narwoju*. — № 6. — 1994. — S. 25.

⁴⁴ *Ochmański J.* Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI wieku // *Acta Baltico-Slavica*. — Т. I (1964). — S. 157-159.

⁴⁵ *Wiśniewski J.* Rozwój... — S. 64.

⁴⁶ *Історія української культури*. — Львів, 1937. — С. 78.

⁴⁷ Найраніший період історії (до XIV ст.) вищезгаданих міст був ширше висвітлений в наступних джерелах: *Musianowicz K.* Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie, pow. Siemiatyżycze // *Wiadomości Archeologiczne*. — Т. XXIV. — Warszawa, 1957; *Історія культури Древней Руси*. Т. 1: Матеріальна культура. — М.-Л., 1948. — С. 343-344; *Nesteruk E.* W imię prawdy // *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. — Nr. 1-4. — 1980. — S. 38; *Dunin-Źasowicz T.* Wczesnośredniowieczna sieć drożna na Podlasiu // *Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu*. — Warszawa, 1982.

— S. 51; *Michaluk D.* Rozwój układu przestrzennego Mielnika w XIII-XVIII w. // *Studia Podlaskie*. Т. IV. — Białystok, 1993. — S. 27; *Bielsk Podlaski. Studium historyczno-urbanistyczne*. — Warszawa, 1975 — maszynopis Pracowni Konserwacji Zabytków, oddz. Warszawa; *Szymański W.* Komunikat o wynikach sondażowych badań grodzisk w Bielsku Podlaskim i we Wnorach-Wypychach gm. Kulesze Kościelne // *Rocznik Białostocki*. — Т. XIII. — Warszawa, 1976. — S. 501-502; *Chilmon K.* Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Surażu, pow. łapski // *Rocznik Białostocki*. Т. XII. — Warszawa, 1974. — S. 444-447; *Małofiejew I., Truszowski M.* Grodziska wczesnośredniowieczne w planach miejscowych zagospodarowania przestrzennego na przykładzie województwa białostockiego // *Zabytek archeologiczny i środowisko*. — Warszawa, 1980. — S. 64-70 (топографічні плани розташування городищ у Більську, Бранську, Дорогичині, Мельнику й Суражі); *Michaluk D.* Średniowieczne grodziska okolic m. Narew na tle podziałów administracyjnych w XVI w. // *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska*. — Т. VIII. — Białystok, 1994. — S. 5-9; *Michaluk D.* Rozwój układu przestrzennego m. Narew w XV-XVIII wieku // *Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska*. — Т. IX. — Białystok, 1995. — S. 5-6.

⁴⁸ *Musianowicz K.* Drohiczyn od VI do XII wieku. Dzieje, kultura. — Olsztyn; Białystok, 1982. — S. 82-83.

⁴⁹ *Bardach J.* Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII w. // *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. — Poznań, 1988. — S. 81; *Jarmolik W.* Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku // *Przegląd Historyczny*. — Т. LXXIII, 1982, z. 1-2. — S. 27; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. V. — Львів, 1905. — С. 229; *Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386-1430*, wyd. Jerzy Ochmański. — Warszawa; Poznań, 1986. — S. 157, 158-159.

⁵⁰ *Jarmolik W.* Rozwój... — S. 33, 35; *Vitoldiana*... — S. 158. Цього ж року Вітовт заснував у Більську перший католицький костел.

⁵¹ *Alexandrowicz S.* Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w. — I poł. XVII w.) // *Acta Baltico-Slavica*. — Т. I (1964). — S. 144-145; *idem.* Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. // *Acta Baltico-Slavica*. — Т. VII (1970). — S. 90-105; *Jarmolik W.* Rozwój... — S. 33; *Jabłonowski A.* Podlasie (Województwo). Cz. II. — Warszawa, 1909. — S. 53-72.

⁵² *Jarmolik W.* Rozwój... — S. 32, 40. Приміром Більськ, старий ремісничий і торговельний осередок, отримав 5 років

звільнення від податків, патомість Нарва й Кліщелі, засновані „на сирому корені”, отримали 10 років.

⁵³ [Ярошевич И.] Город Бельск // Журнал Министерства Внутренних Дел. — № 11-12. — 1848. — С. 484.

⁵⁴ Mironowicz A. Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku. — Białystok, 1991. — S. 182-183.

⁵⁵ Jabłonowski A. Podlasie.... — Cz. III. — S. 92-94.

⁵⁶ Alexandrowicz S. Powstanie... — S. 150-152.

⁵⁷ Максимальне число — 4 тис. мешканців — подає Й. Ярошевич на 1563 р. ([Ярошевич И.] Город Бельск...— С. 483).

⁵⁸ Gwagnin A. Z kroniki Sarmacji Europejskiej. Opisanie Polski. — Kraków, 1860. — S. 25; Kasprzakówna H. Ziemia białostocka w łacińskim dziele A. Cellariusza „Regni Poloniae... descriptio” z 1659 r. // Rocznik Białostocki.— T. XV. — Warszawa, 1981.— S. 249.

⁵⁹ Baranowski I.T. Podlasie...—S. 191.

⁶⁰ Ibid. — S. 191-192. Порівняй: Jabłonowski A. Podlasie. Cz. III.— S. 231.

⁶¹ Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси (далі — АСД).— Т. II. — Вильна, 1867.— С. 242, 250, 254. Напр., у 1629-1633 рр. бурмистрами були активні члени православного Богоявленського братства Савко Гливно і Герман Тимошевич (Mironowicz A. Podlaskie ośrodki.—S. 200).

⁶² [Ярошевич И.] Город Бельск...— С. 297-298.

⁶³ Ibid. — S. 482.

⁶⁴ Lustracje woj. podlaskiego...— S. 85-86.

⁶⁵ Jabłonowski A. Podlasie. — Cz. III.— S. 231.

⁶⁶ Zieleniewski J. Rejestr pomiaru włócznej Kleszczel z roku 1560. // Studia Podlaskie.— Т. III. — Białystok, 1991.— S. 207-229.

⁶⁷ Акты, издаваемые Виленскою Археологическою Комиссиею для Разбора Древних Актов (АВАК).— Т. XXXIII. — Вильна, 1908.— С. 154-155. Порівняй: Jabłonowski A. Podlasie... — Cz. III.— S. 230-231.

⁶⁸ АВАК.— Т. XIV. — Wilna, 1888.— S. 61-68. Пор.: Jabłonowski A. Podlasie... — Cz. III.— S. 231.

⁶⁹ Wiśniewski J. Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w. // Acta Baltico-Slavica.— Т. I (1964).— S. 25.

⁷⁰ Jabłonowski A. Podlasie. — Cz. III.— S. 231.

⁷¹ АВАК.— Т. XIV.— S. 80-91.

⁷² АВАК.— Т. XXXIII.— S. 43, 66, 67.

⁷³ Jaroszewicz J. Drohiczyn. Opis historyczny // Athenaeum. — № 4. — 1947. — S. 23-24.

⁷⁴ АВАК.— Т. XIV.— S. 24-59.

⁷⁵ Zieleniewski J. Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska podlaskiego w XIV-XVIII wieku // Studia Podlaskie.— Т. I. — Białystok, 1990.— S. 61-62.

⁷⁶ Zieleniewski J. Powstanie...— S. 56. Статут чинбарського цеху передбачав дві групи чинбарників: „замкових” та „посвйонцінських”.

⁷⁷ Zieleniewski J. Powstanie...—S. 63-64; Szczerba J.M. Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku // Studia Podlaskie.— Т. I. — Białystok, 1990.— S. 19-20, 25.

⁷⁸ Zieleniewski J. Powstanie...S. 64-65.

⁷⁹ Szczerba J.M. Jurydyki...— S. 26.

⁸⁰ Jaroszewicz J. Drohiczyn...— S. 26.

⁸¹ Czapiuk A. Struktura społeczno-gospodarcza Suraza w drugiej połowie XVI wieku // Społeczeństwo staropolskie.— Т. III. — Warszawa, 1983.— S. 72-73.

⁸² Kamiński A. Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jańwieskim w rejonie rzeki Śliny // Wiadomości Archeologiczne.— Т. XXIII (1956).— S. 135.

⁸³ Kazimierski J. Rejestr pomiarowy miasta Suraza z roku 1562 // Teki Archiwalne.— Т. II (1954).— S. 158, 161, 166.

⁸⁴ Siedlecki J. Brańsk Bogusława Radziwiłła. 1653-1669. — Białystok, 1991.— S. 15-16.

⁸⁵ Michaluk D. Rozwój...—S. 28.

⁸⁶ Городецкый М. Памятники древнего православия в Мазовецком уезде (Ломжинской губернии) // Исторический вестник. — Петербург.— Т. XXIX.— 1887.— Июль.— С. 133.

⁸⁷ Kazimierski J. Zarys dziejów miasta Sokołowa do 1867 r. // Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu.— Warszawa, 1982.— S. 62-63; Jarmolik W. Pierwsza lokacja miejska na Podlasiu (Sokolów Podlaski — 1424 r.) // Studia Podlaskie.— Т. I. — Białystok, 1990.— S. 71, 73, 76-78.

⁸⁸ Kazimierski J. Zarys...— S. 81, 83-84, 86.

⁸⁹ Ibid. — S. 86.

⁹⁰ Grajert J. Wycieczka na Podlasie // Biblioteka Warszawska. — 1857.— Т. IV.— S. 81.

⁹¹ *Maroszek J.* Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV-XVIII w (do 1801 r.). // *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz.* — Warszawa, 1989.— S. 10-11.

⁹² *Maroszek J.* Siemiatycze...— S. 12.

⁹³ *Хроника Лавры Супральської.* // *АСД.* — Т. IX.

— Вильна, 1879. — С. 2, 12; *Добрянский Ф.* Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. — Вильна, 1882. — С. 180.

⁹⁴ *Jabłonowski A.* Podlasie. — Cz. III.— S. 85-86; [Kapica W.] *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopełnienie Niesieckiego).* — Kraków, 1870.— S. 367.